

Юрій Коренюк

Маловідомі аспекти реставрації мозаїк і фресок Софії Київської середини минулого століття

Реставрація ансамблю мозаїк і фресок Софії Київської 1950–1960-х рр. довгий час уважалася взірцем методології приведення до експозиційного стану пам'ятки зі складними нашаруваннями багатьох епох¹. Певні зауваження щодо окремих вирішень висловлювалися², але загальних реставраційних принципів вони не заперечували. Останнім часом, однак, увага дедалі частіше зосереджується на фактах, які дають підстави для іншої оцінки деяких результатів тогочасних робіт. Метою даної статті є розгляд кількох таких фактів зі спробою проаналізувати їх у контексті реставраційної концепції того періоду. Документ, який би офіційно формулював таку концепцію, нам не відомий (його могло й не існувати), тому тогочасні теоретичні засади реконструюватимуться на підставі проектних пропозицій реставраторів і протоколів рад, які їх затверджували³. Але перш ніж розглядатимемо ці матеріали, зупинимося на основних історичних етапах реставрації Софії Київської.

Про ремонт Софійського собору після руйнувань Києва ханом Батием в 1240 р. та після неодноразових розорень кримськими татарами в XV ст. відомостей не збереглося. Мандрівники, які відвідували місто у XVI ст., усі писали, що велична церква Софії занедбана й поступово руйнується⁴. Перше відновлення Софійського собору розпочав у 1633 р. митрополит Петро Могила, але достатніх коштів він не мав, тому на час його смерті (1647 р.) відбудова Софії була далекою від завершення. На малюнках художника

1 Лазарев В.Н. *Мозаики Софии Киевской*. М., 1960, 5, 6; Лазарев В.Н. *Фрески Софии Киевской*. Лазарев В.Н. *Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы*. М., 1978, 70; Дорофієнко І. Реставрація стародавніх малювань. *Пам'ятки України*. 1993. Ч. 1/6, 109–111.

2 Филатов В.В. Утраты в древнерусской живописи, их восполнение и тонирование. *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI–XVII вв.* М., 1980, 360.

3 Більшість цих документів представлено в копіях у звіті керівників реставрації першого етапу реставрації (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. *Матеріали по реставрації древніх мозаїк і фресок Софії Київської (1952–1954 гг.)*. К., 1955. Ч. I–II. Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». Фонд НА ДР 2 №301-303). У покликаннях на них даватимуться назви документів із визначенням пагінації відповідної частини звіту.

4 *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. К., 2009 (репринт. К., 1874), Отд. II, 16, 24.

А. ван Вестерфельда (1651 р.) лише східний фасад та північна галерея Софії виглядають архітектурно оформленими, а її західна та південна галереї ще в руїнах⁵. Певні відомості про результати робіт того періоду дає щоденник архідиякона Павла Алеппського (1654 р.), який основну увагу зосереджує на софійських мозаїках, але дерев'яний різьблений іконостас, установлений перед головним вівтарем Софії Петром Могилою, своєю красою та розмірами вражає архідиякона не менше. Згадує Алеппський і про деякі стінні розписи, сюжети яких свідчать про часи Петра Могили⁶.

Остаточну відбудову Софійського собору завершив гетьман Іван Мазепа в 1706 р. У цей період над замурованими арками зовнішніх галерей храму з'явилися другі поверхи з новими куполами, в інтер'єрі було піднято підлогу, при відновленні зруйнованої середньої частини хорів її змістили на одне членування на захід, унаслідок чого подовжилася центральна нава⁷. При митрополитові Рафаїлові Заборовському іконостас часів Петра Могили розібрали й 1744–1754 рр. на його місці поставили ще більший⁸. Від первинного малярського ансамблю XI ст. відкритими на той час залишалися одні мозаїки, фрескові розписи в кінці XVII ст. були майже суцільно затиньковані. У 1718–1724 рр. на стінах центральної нави і трансепта олійною фарбою написали сім Вселенських соборів (рис. 26), в другій половині століття були розписані хори, віма головного вівтаря та вівтарні частини бокових приділів⁹, а в перших десятиліттях XIX ст. частково збережені мозаїки центрального купола (рис. 1) також були записані олійною фарбою¹⁰. Про існування у соборі фресок на той час ніхто не пам'ятав, в опису Софійського собору митрополита Євгенія Болховітінова (1825 р.) перераховуються мозаїки вівтаря та підкупольного простору, останні частини інтер'єра розписані, як сказано, по новому тиньку¹¹.

Але незабаром нове тинькування почало відпадати і з-під нього стали проглядати фрески. Оглянути їх у 1843 р. запросили петербурзького художника й археолога академіка Федора Солнцева, він провів кілька пробних розчинок і з'ясував, що майже скрізь під пізніми нашаруваннями зберегли-

5 Каргер М.К. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.* М., Л., 1961. Т. 2, 105–113, рис. 24, 49, 50, 55.

6 *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским.* М., 2005, 170–173.

7 Каргер М.К. *Древний Киев*, 115–116, 144–146.

8 П.П.Л. [Лебединцев П.] *Описание Киево-Софийского собора.* К., 1882, 12, 57, 83.

9 Болховітінов Євгеній, митрополит. *Вибрані праці з історії Києва.* К., 1995, 65–68; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 г. К.*, 1879, 5, прим 1; Скворцов И.М. *Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах.* К., 1854, 30–31.

10 Болховітінов Євгеній, митрополит. *Вибрані праці з історії Києва*, 67; Крижановский С. *Киевские мозаики. Записки Императорского Русского археологического о-ва.* СПб., 1856. Т. 8, 235–236. Окрім мозаїк купола й купольного барабана над східною попружною аркою було записано мозаїчний медальйон із Христом Ієреєм, С. Крижановський уважав його зруйнованим (Крижановский С. *Киевские мозаики*, 239), але після його розчистки у XX ст. він виявився збереженим.

11 Болховітінов Євгеній, митрополит. *Вибрані праці з історії Києва*, 68.

Рис. 1. Центральний купол, мозаїки Христос Пантократор і архангел (ліва нижня постать), останні три архангела дописані олійною фарбою. Сучасний стан.

ся фрески. Виникла думка їх розчистити, щоб надати інтер'єру Софії первинного вигляду, пропозиції з цього приводу Ф. Солнцев представив імператорові Миколі I. На той час провідною темою історичної доктрини Російської імперії був її спадкоємний зв'язок із Візантією, у контексті якого храми великокнязівської доби набували особливого значення. Тож солнцевські пропозиції було схвалено й направлено до Св. Синоду, де проект реставрації Софії Київської отримав фінансову підтримку. У наступному 1844 р. імператорським указом у Києві було створено Комітет з відновлення Софійського собору, його керівниками призначили митрополита Філарета і київського генерал-губернатора, а відповідальним за виконанням живописних

робіт — Ф. Солнцева¹². У тому ж році розчистка фресок розпочалася і до початку 1846 р. в усіх частинах собору була завершена. У результаті було відкрито 25 багатофігурних (сюжетних) фрескових композицій (без урахування сцен світської тематики у сходових вежах), 220 постатей на повний зріст, 108 поясних зображень і значну кількість орнаментів¹³. Більшу частину олійних розписів XVIII ст., які перекривали фрески, знищили — таким було розпорядження імператора¹⁴. Але запис мозаїк купола залишили незайманим, очевидно, з фактурної поверхні мозаїчного набору знімати олійну фарбу було складно.

У процесі розчистки багато фресок попсували, оскільки роботу виконували металевими інструментами випадкові поденники¹⁵. Для виправлення пошкрябаних фресок за рекомендацією Ф. Солнцева запросили петербурзького іконописця М. Пешехонова. Після пробної реставрації кількох фресок він приступив до виконання в 1848 р. основної роботи. Для заправки фресок М. Пешехонов користувався фарбами на ячному в'язучому, доповнення проводив у межах втрат, і претензій до його роботи комітет попервах не мав. Але М. Пешехонов був старовіром, що не подобалося митрополитові Філарету, який встановив за реставратором нагляд. Окрім того, доповнення, виконані ячними фарбами, почали через рік псуватися від вологи, урешті-решт у роботі М. Пешехонова виявили іконографічні невідповідності первинним фрескам і в 1850 р. контракт із ним розірвали¹⁶. Нову угоду митрополит уклав з ієромонахом Іринархом, який перед тим займався реставрацією розписів XVIII ст. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Для реставрації софійських фресок о. Іринарх застосовував олійні фарби, якими всі фрески суцільно переписував (рис. 2–4), у тому числі доповнені ячними фарбами. У результаті зі ста постатей і близько п'ятдесяти поясних зображень, відреставрованих М. Пешехоновим, непереписаними олією залишилися всього п'ять фресок (рис. 5)¹⁷. А в куполі поверх існуючого запису мозаїк о. Іринарх написав за ескізом Ф. Солнцева нове зображення

12 Закревский Н. *Описание Киева*. Т. 2. М., 1868, 806–809; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 1–8, 57; Сементовский Н. *Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников*. К.; СПб., 1900 (изд. 7), 103–104; Белик Ж. Монументальная мастерская М.С. Пешехонова и ее участие в реставрации Софии Киевской в середине XIX века. *Софійські читання*. К., 2007. Вип. 3. 251–252.

13 Закревский Н. *Описание Киева*, 812–814; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 68–69; Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век*. М., 1986, 32, прим 18.

14 Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 15.

15 Сементовский Н. *Киев, его святыни*, 104–105.

16 Закревский Н. *Описание Киева*, 809–810; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 19–28; Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения*, 32; Белик Ж. Монументальная мастерская М.С. Пешехонова, 251–253, 257–260.

17 Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 28; Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения*, 32–33; Белик Ж. Монументальная мастерская М.С. Пешехонова, 259.

Рис. 2. Центральна нава із записаними фресками, головний вівтар з мозаїками.
До демонтажу верху іконостаса в 1888 р.

Бога-Отця¹⁸. У 1851 р. імператор Микола I під час відвідин Києва й Софійського собору, оглядаючи в ньому записані фрески, висловив «высочайшее одобрение»¹⁹, а проте, розпорядився у приділі Трьох святителів (св. Георгія) постаті отців церкви не чіпати, пояснивши митрополитові: «Фрески эти надобно оставить без подновления, потомки наши, увидев их, поверят, что всё прочее мы поновили, а не вновь написали»²⁰. Наступного року о. Іринарх, не закінчивши робіт, звільнився, нібито за станом здоров'я, за іншою версією, отримавши похвалу імператора, він перестав слухати митрополита та був відсторонений²¹. Нову угоду уклали з помічником о. Іринарха священником

18 Крыжановский С. Киевские мозаики, 236, прим. 2; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 35.

19 Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 29; П.П.Л. [Лебединцев П.] *Описание Киево-Софийского собора*, 44.

20 Закревский Н. *Описание Киева*, 808; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 29; Сементовский Н. *Киев, его святыни*, 96–97. Згідно з іншими даними, незаписаними фрески залишили у вівтарі не Михайлівського, а Георгіївського приділу (Айналов Д., Редін Е. *Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи*. СПб., 1889, 6). Реставратори ХХ ст. свідчать, що у вівтарях обох названих приділів фрески були проліфлені та прописані, але не суцільно, а частково (Рясная Т. *Дневники работ Павла Ивановича Юкина по реставрации Софии Киевской. София Київська: Візантія. Русь. Україна*. К., 2012. Вип. 2, 382–384, 412–414). Це підтверджують і фотографії, зроблені у процесі розчисток обох вівтарів (рис. 8, 9).

21 Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 29–30.

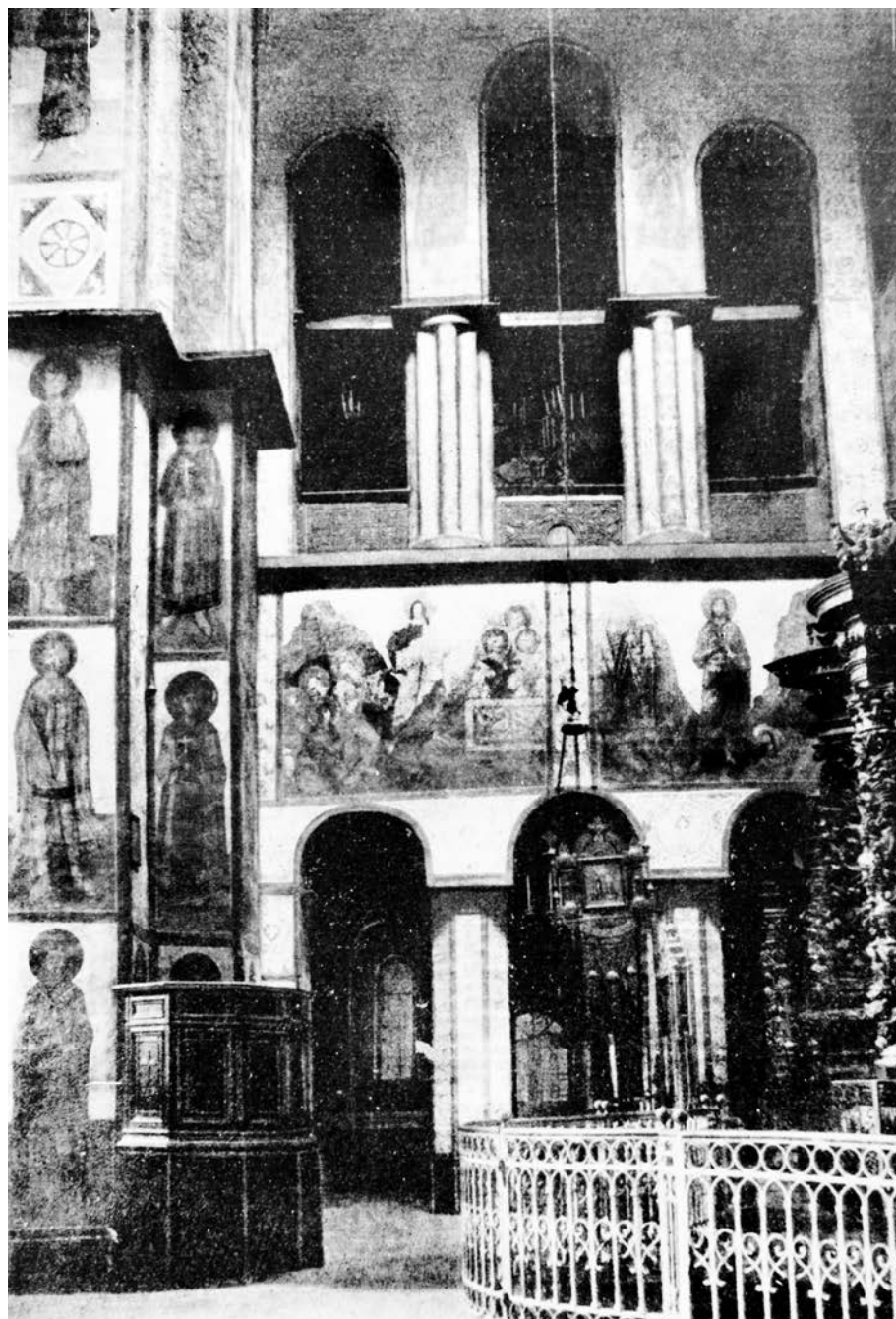

Рис. 3. Північна частина трансепта із записаними фресками.
До початку розчистки в 1935 р.

Рис. 4. Фреска невідомий мученик з частинами олійного запису, на ділянках пізнього тиньку вгорі та внизу постаті (лопатка південно-західного підкупольного стовпа).

Рис. 5. Фреска невідомий святий з доповненням М. Пешехонова
на ділянці пізнього тиньку внизу постаті
(лопатка стовпа Петропавлівського приділу). Сучасний стан.

Рис. 6. Фреска святий Григорій Богослов до запису (північна стіна південної внутрішньої галереї). Акварель Ф. Солнцева. 1843–1849-ті рр., фрагмент (за публікацією Л. Ганзенко).

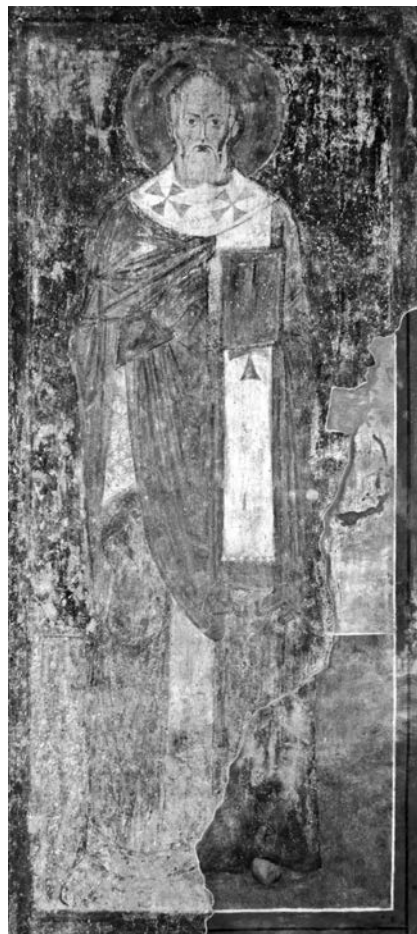

Рис. 7. Фреска святий Григорій Богослов після розчистки від запису (північна стіна південної внутрішньої галереї). Сучасний стан.

Й. Желтонозьким, який працював тими ж олійними фарбами. Йому допомагали 40 підмайстрів і невдовзі фрески, які ще залишалися відкритими, усі були записані²². 4 жовтня 1853 р. відреставрований таким способом Софійський собор (див. рис. 2, 3) урочисто освятили²³.

22 Закревский Н. *Описание Киева*, 810; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 29–31; Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения*, 33.

23 Закревский Н. *Описание Киева*, 810; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 53.

Рис. 8. Фреска з постаями святительського чину (північна стіна апсиди Михайлівського приділа). Процес розчистки від потемнілої оліфи і часткових записів в 1935–1936 рр.

По завершенню реставрації її оцінки були винятково схвальними, але після смерті Миколи I тон відгуків змінився. Історик М. Закревський писав, що фрески Софії страждали спочатку при затинькуванні, потім при розчистці й замальовуванні фарбами, під якими старовину у соборі тепер необхідно розшукувати²⁴. Але найбільше претензій в авторів XIX ст. викликало вільне поводження поновлювачів із написами біля постатей святих. Збережених написів XI ст. після розчистки фресок виявили трохи більше двох десят-

24 Закревський Н. *Описание Киева*, 809–810.

Рис. 9. Фреска з посталями святительського чину після розчистки (північна стіна апсиди Михайлівського приділа). Сучасний стан.

ків (у різних авторів їх число варіюється)²⁵, а при поновленні святих зі втраченими написами імена їм обирали за іконописними взірцями «більш-менш вірогідно», а частіше навмання²⁶. Показовими у цьому відношенні є залишки ктиторської композиції з родиною князя Ярослава Мудрого, частини якої збереглися у центральній наві: на південній стіні — всі чотири постаті (рис. 10, 11), а на північній стіні — фрагмент із двома посталями. У 1651 р. збережені

25 Закревский Н. *Описание Киева*, 808; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 31, 70–71; Скворцов И.М. *Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах*. К., 1854, 37; Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской. Лазарев В.Н. *Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы*, 66.

26 *Христианские древности*. Ред. В. Прохоров. СПб., 1875, 8–12.

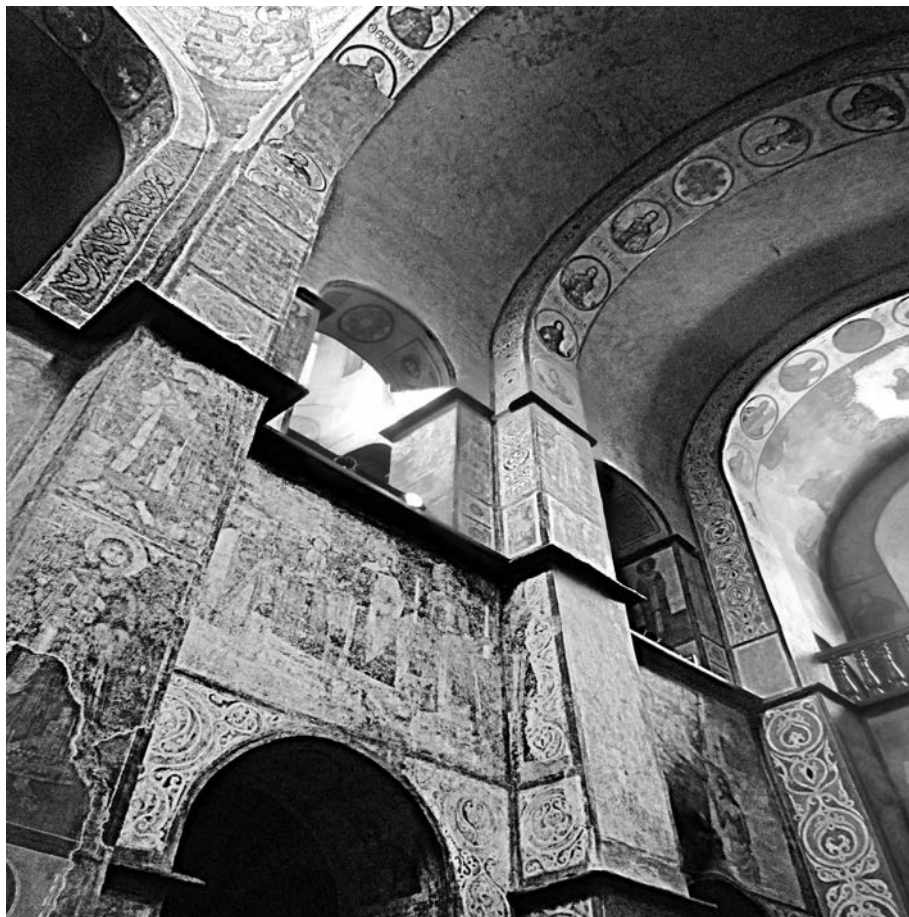

Рис. 10. Південна стіна центральної нави. Фреска з посталями киторської композиції (між лопатками). Сучасний стан.

на той час частини цієї композиції замалював А. ван Вестерфельд, який зобразив на південній стіні нави постаті чотирьох княжичів у гостроверхих шапках (рис. 12). Схоже виглядають ці постаті й на акварелі Ф. Солцева, зробленій відразу після розчистки цієї фрески від нашарувань (рис. 13). Однак у списку розчищених фресок, складеному М. Пешехоновим та єпархіальним архітектором П. Спарро, постаті на південній стіні нави були названі мученицями Софією, Вірою, Надією й Любов'ю²⁷. Тому при запису їх олійною фарбою о. Іринарх замість шапок намалював усім постатям жіночі чепчики, оточив їх голови німбами і зробив відповідні написи (рис. 14), а

27 Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 18, 32–33.

Рис. 11. Постаті ктиторської композиції після розчистки від запису (південна стіна центральної нави). Сучасний стан.

Рис. 12. Постаті ктиторської композиції (південна стіна центральної нави). Малюнок А. ван Вестерфельда. 1651 р., фрагмент.

Рис. 13. Постаті ктиторської композиції до запису (південна стіна центральної нави).
Акварель Ф. Солнцева. 1843–1849-ті рр.

Рис. 14. Мучениці Софія, Віра, Надія, Любов, написані в 1850–1852 рр.
на місцях персонажів ктиторської композиції (південна стіна центральної нави).
До розчистки в 1935 р.

симетрично їм на північній стіні зобразив святителів. Із цього приводу кафедральний протоієрей П. Лебединцев, який унікава давати оцінку діяльності очолюваного митрополитом комітету, дозволив собі зауваження: «Обновители по странному недоразумению рассудили преобразовать головы всех четырёх фигур в женские [мова про південну стіну], накрыв их белыми платочками по русскому обычаю и переименовав в мучениц»²⁸. Надалі ці постаті вважалися вже зображеннями мучениць²⁹. Лише через два десятиліття І. Срезневський звернув увагу, що дві постаті цієї групи мають чоловічий одяг і висловив думку про те, що це були зображення членів князівської родини³⁰.

У ХХ ст. реставрацію фрескового ансамблю Софії Київської першої половини попереднього століття називали варварством і вандалізмом, головним винуватцем чого вважався Ф. Солнцев³¹. Його провину у цьому відношенні ще в ХІХ ст. визначив історик М. Сементовський, котрий писав, що Ф. Солнцев у Києві бував короткими наїздами та робіт у Софії не контролював³². Різкіше у ХХ ст. висловився Г. Вздорнов, який підкреслив, що Ф. Солнцев серед усіх, причетних до реставрації Софії, був єдиним фахово освіченим, тому мав би її бодай якоюсь мірою захистити, але не зробив для цього й десятої долі необхідного, тож головна провина за нищення фресок — на ньому³³. Нині ставлення до Ф. Солнцева дещо змінилося, принаймні в деяких дослідників. Кілька десятиліть тому Л. Ганзенко виявила в архіві 29 акварелей-копій щойно розчищених софійських фресок, виконаних Ф. Солнцевим³⁴. На той час такі роботи відігравали роль сучасної реставраційної фотофіксації (див. рис. 6, 7), тому вони засвідчують, на думку дослідниці, сумлінне ставлення їх виконавця до своїх завдань. А причиною плачевних результатів реставрації фресок вона вважає не особисто Ф. Солнцева, а конфліктну ситуацію між ним і митрополитом Філаретом. У зв'язку з цим підкреслює, що останній початково був противником розчистки фресок і лише після того, як її підтримав імператор, митрополитові не залишалося нічого іншого, як виконувати імператорські розпорядження. Але, будучи керівником комітету, Філарет питання виконавців робіт вирішував самочинно, усіляко

28 П.П.Л. [Лебединцев П.] *Описание Киево-Софийского собора*, 40–41.

29 Скворцов И.М. *Описание Киево-Софийского собора*, 47–48.

30 Срезневский И.И. О фресках и возобновлении их в Киевском Софийском соборе. *Труды I Археологического съезда в Москве 1869*. М., 1871. Т. I, СІХ–СХ.

31 Шероцький К.В. *Київ. Путівник*. Репринтне відтворення видання 1917 р. К., 1994, 61–62; Скуленко І. Реставрація бывш. Софийского собора в Киеве. *Советский музей*. 1936, №3, 57; Бабат М. Реставраційні роботи в Софійському заповіднику. *Архітектура Радянської України*. 1939, № 10, 32; Каргер М.К. Портреты Ярослава Мудрого и его семьи в Киевской Софии. *Ученые записки Ленинградского государственного университета*. Л., 1954. №160. Серия: Исторические науки. Вып. 20, 143; Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской, 66; Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения русской средневековой живописи*, 34; Калениченко Л.П., Плющ О.Ф. *Реставрация настенной живописи. Теория, методика, техника*. Книга первая. К., 2010, 17.

32 Сементовский Н. *Киев, его святые*, 103.

33 Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения русской средневековой живописи*, 34.

34 Ганзенко Л. Федір Солнцев: спроба наукової реабілітації. *Пам'ятки України*. 1999, Ч. 1, 115–120.

обмежуючи можливості Солнцева, який попри монаршу протекцію не мав реальних важелів впливу на діяльність комітету³⁵. Утім слід узяти до уваги й те, що Солнцев не міг не знати про записані олією мозаїки центрального купола, але розпорядження на їх розчистку не давав, натомість власноруч виготовив ескіз для їх повторного запису³⁶. Тож виправдовувати діяльність (чи бездіяльність) Солнцева у Софії Київській сумнівно, але очевидним фактом є те, що відповідальність за вандалізм, що коївся у соборі в період так званої «солнцевської реставрації», митрополит київський Філарет (Амфітеатров) несе не меншу, ніж сам академік.

Завершуючи розгляд даного етапу реставрації Софії Київської, кілька слів скажемо про виконані Ф. Солнцевим акварелі-копії софійських фресок, яких було чимало (точна кількість невідома). Імператорське російське археологічне товариство мало намір їх опублікувати спеціальним виданням «Киевский Софийский собор» і Ф. Солнцев представив у 1857 р. для нього 80 акварелей. Але відповідальний за видання граф С. Строганов публікувати їх відмовився, не виявивши в них схожості із замальованими фресками. Проте проект видання було реалізовано — для нього із записаних фресок познімали кальки, котрі було репродуковано як «фрески»³⁷. Наступні півстоліття репродукції чотирьох альбомів «Киевский Софийский собор»³⁸ були основним джерелом інформації про софійські фрески XI ст. У передмові до першого фундаментального дослідження мозаїк і фресок Софії Київської, опублікованого 1889 р., його автори Д. Айналов і Є. Редін пишуть, що свою роботу вважають пояснювальним текстом до цього видання³⁹. Ним користувався й М. Покровський у своїх іконографічних штудіях, але при цьому підкреслював, що археологічну цінність записані фрески втратили⁴⁰.

Наступний етап реставрації малярського ансамблю Софії Київської пов'язаний з ім'ям професора Петербурзької академії художеств Адріана Прахова, який із початку 1880-х рр. працював у Києві. У 1882 р. він звернув увагу на збережену в південному компартименті західної зовнішньої галереї Софії велику фреску «Сорок севастійських мучеників», а також на побудовану у XII ст. й розписану апсиду цього приміщення, в якій збереглася сцена «Хрещення Господнього», що стала підставою для атрибуції компартименту як хрещальні. На той час це приміщення використовувалося як складське, завдяки чому збережені в ньому фрески уникли записів, але були дуже

35 Ганзенко Л. Федір Солнцев, 115–117.

36 Крыжановский С. Киевские мозаики, 236, прим. 2; Лебединцев П. *Возобновление Киево-Софийского собора*, 35.

37 Ганзенко Л. Федір Солнцев, 120–121; Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской, 68–69; *Христианские древности*, 9–12.

38 *Киевский Софийский собор. Древности Российского государства*. СПб., 1871–1887. Вып. I–IV.

39 Айналов Д., Редін Е. *Киево-Софийский собор*, 1.

40 Покровский Н. *Очерки памятников христианской иконографии и искусства*. СПб., 1900 (изд. 2), 283.

забруднені й А. Прахов вирішив зайнятися їх промивкою⁴¹. Одночасно він провів зондування закладених арок північної та південної зовнішніх галерей Софії, в яких виявив і звільнив від мурування ще кілька фресок⁴². У 1884 р. у центральному куполі було встановлено риштування і А. Прахов розчистив від олійних фарб мозаїки Христа Пантократора та збережену постать архангела (див. рис. 1), а в купольному барабані розчистив фрагмент мозаїчної постаті апостола Павла. Тоді ж він виявив і звільнив від пізнього тинькування на північній лопатці вівтарної арки мозаїку первосвященика Аарона, про яку ніхто раніше не знав⁴³. Після демонтажу в 1888 р. верхнього ярусу іконостаса XVIII ст., на вівтарних стовпах відкрилося кілька незаписаних фресок, а в 1893 р., коли іконостас розібрали для перезолочування, — ще декілька⁴⁴. Усього в той період по собору було виявлено 22 невідомих раніше лицевих фрески, не рахуючи їх фрагментів⁴⁵. Усіма цими фресками займався А. Прахов, який обмежився їх промивкою, не доповнюючи навіть дрібних втрач. Надалі саме вони були джерелом інформації про автентичні фрескові розписи Софії аж до початку розчисток записів у XX ст.⁴⁶ Однак при доповненні у центральному куполі олійним живописом трьох втрачених мозаїчних постатей архангелів тло збережених мозаїк було вкрито листовим золотом по щільному шару ґрунту, який реставраторам XX ст. довелося видаляти з великими труднощами⁴⁷. Олійною фарбою були прописані й мозаїки підкупольного кільця, а також вівтаря, серед останніх найбільшою мірою Богородиця Оранта в консі апсиди та Деїсус над нею. Реставратори, які ці записи у XX ст. знімали, уважали їх результатами діяльності А. Прахова⁴⁸, але хто й коли помалював вівтарні мозаїки — достеменні відомості відсутні.

У січні 1918 р. при артобстрілі Києва більшовицькими військами один із снарядів влучив у центральну апсиду Софії, унаслідок чого мозаїки від її

41 Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства. *Древности. Труды Императорского Московского археологического о-ва.* М., 1887. Т. 11. Вып. 3, 7; Открытие купольных мозаик и фресок Софийского собора в г. Киеве. По воспоминаниям профессора Адриана Викторовича Прахова. Сообщение художника Н.А. Прахова. Публ. И. Преловской. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна.* К., 2012. Вып. 2, 346.

42 Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения русской средневековой живописи*, 134–135; Открытие купольных мозаик и фресок Софийского собора, 345.

43 Л[ебединце]в П. Открытие древних мозаик в главном куполе Киево-Софийского собора. *Киевская старина.* 1884. Сентябрь (Т.Х.), 164–165; Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения русской средневековой живописи*, 134; Прахов А.В. Киевские памятники, 5, 7, 8; *Открытие купольных мозаик и фресок Софийского собора*, 341–344; Рясная Т.М. З історії реставрації купольних мозаїк Софії Київської. *Софійські читання.* К., 2015. Вып. 7, 384.

44 Петров Н.И. *Историко-топографические очерки древнего Киева.* К., 1897, 132–133, прим. 1.

45 Открытие купольных мозаик и фресок, 355.

46 Вздорнов Г.И. *История открытия и изучения русской средневековой живописи*, 135.

47 Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 114, 115 (124, 125), 125, 126 (136, 137), 131–134 (142–145); Корнієнко В.В. Мовою документів: реставраційні роботи у Софійському соборі 1930 р. під керівництвом Миколи Сичова. *Софійські читання.* Вып. 7, 247.

48 Мемуары П.И. Юкина. 40 лет моей работы. Публ. И.Л. Кызласовой. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна.* К., 2013. Вып. 3, 357–358, 364.

південної стіни почали відшаровуватися⁴⁹. Аварійні закріплення тиньку цих мозаїк виконав художник і реставратор Михайло Бойчук. У наступному році він провів консервацію тиньку фресок хрещальні та зробив кілька пробних розчинок записаних фресок. Тогочасні роботи у соборі проводив створений 1917 р. Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва, а також спеціальний Софійський комітет⁵⁰. Зі встановленням в Україні радянської влади мистецтвознавець Федір Шміт ініціював створення Софійської комісії, яка мала займатися реставрацією та дослідженнями Софії Київської. Таку комісію було сформовано 1921 р. у складі Археологічного комітету при Всеукраїнській академії наук⁵¹ і Ф. Шміт опублікував комплексну програму досліджень та реставрації Софії⁵². Але Софійський собор був на той час діючим храмом й атеїстична радянська влада не поспішала фінансувати його реставрацію. Проте в 1927 р Раднарком УСРР виділив для реставрації Софії 5 тис. руб., на які з Ленінграда запросили реставратора Дмитра Кіпліка, котрий наступного року розпочав розчистку від олійних записів софійських фресок у південній сходовій вежі. Але в роботі Д. Кіпліка виявили вади і від його послуг невдовзі відмовилися⁵³. Запланована Софійською комісією подальша реставрація собору розпочалася в 1930 р. з розчинок мозаїк купола ленінградським мистецтвознавцем і реставратором Миколою Сичовим⁵⁴, але й ці роботи тривали недовго, оскільки в 1933 р. Софійську комісію було ліквідовано⁵⁵.

Після припинення у Софії Київській в 1934 р. служби, храм було передано як філію Всеукраїнському музейному містечку (з 1939 р. це самостійний Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей», нині Національний заповідник «Софія Київська»). У тому ж 1934 р. Раднарком УСРР виділив на ремонт Софії 250 тис. руб. і незабаром собор уже як музей приймав відвідувачів⁵⁶. Проте тогочасна ситуація не була ідилічною.

49 Эрнст Ф. *Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г.* К., 1918, 8–12; Повстенко О. *Катедра Св. Софії у Києві*. Нью Йорк. 1954, 176.

50 Повстенко О. *Катедра Св. Софії у Києві*, 176–177; Тимченко Т. Київська школа реставрації станкового малярства (1920–1930 рр.). *Пам'ятки України*. 2001, Додаток 1, прим. 3; Іванисько С. Реставрація фрескового малярства Софії Київської (1920–30-ті рр.). *Пам'ятки України*. 2006. Ч. 1/2, 67–68; Іванисько С. Київська Софія в пам'яткоохоронній діяльності 1918–1934 рр.: Стан споруди та проблеми збереження. *Софійські читання*. Вип. 3, 288–289; Чердніченко А.Ф.І. Шміт та історія заснування Софійської комісії. *Софійські читання*. Вип. 3, 373–375, 378.

51 Афанасьев В.А. *Федор Иванович Шмит*. К., 1992, 56; Іванисько С. Реставрація фрескового малярства Софії Київської, 69–70; Іванисько С. Київська Софія в пам'яткоохоронній діяльності, 290–291; Чердніченко А.Ф.І. Шміт та історія заснування Софійської комісії, 380; Преловська І. *Передумови, обставини організації та перші роки функціонування Софійського державного архітектурно-історичного музею-заповідника*. К., 2012, 128–129.

52 Шміт Ф. Про видання св. Софії. *Українське наукове товариство. Збірник секції мистецтв*. К., 1921. Вип. 1, 104–106.

53 Іванисько С. Реставрація фрескового малярства Софії Київської, 71–73.

54 Корнієнко В.В. Мовою документів, 242–245; Рясная Т.М. З історії реставрації купольних мозаїк, 384–385.

55 Іванисько С. Реставрація фрескового малярства Софії Київської, 73–74; Преловська І. Передумови, 132.

56 Преловська І. Передумови, 134–137.

За спогадами Олекси Повстенка, опублікованими в еміграції (в передвоєнний час він був членом ради Софійського музею, за німецької окупації став його директором), після передачі Софії Музейному містечку іконостаси XVII–XVIII ст. в її бокових приділах усі знесли, а деякі приділи переробили для технічних потреб⁵⁷. Але ансамбль софійських мозаїк, на той час уже всевітньо відомий, більшовицьке керівництво нищити не наважилося. У 1934 р. Наркомат освіти УСРР склав план архітектурно-археологічних досліджень Софії й реставрації її мозаїк та фресок. Для виконання цих робіт створили комісію з київських музейних працівників, архітекторів, археологів, яку очолив відомий московський мистецтвознавець Ігор Грабар. Для проведення реставрації мозаїк і фресок запросили з ленінградської Академії мистецтв керівника мозаїчної майстерні Володимира Фролова, а з Москви — реставратора Всесоюзної академії архітектури Павла Юкіна⁵⁸.

Першою роботою В. Фролова в Києві, яку він розпочав 1934 р., був демонтаж і перенос на нові основи мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору⁵⁹, який у 1937 р. за розпорядженням ЦК КП(б)У висадили в повітря⁶⁰. Після демонтажу найбільшої з михайлівських мозаїк «Євхаристії», її фрагменти були перевезені до Софії, де в одному з приміщень південної галереї в 1935–1936 рр. В. Фролов зі своїм помічником змонтував їх на спеціально встановленій стіні у цілісну композицію⁶¹. Після завершення роботи з михайлівськими мозаїками В. Фролов приступив до консервації тиньку мозаїк Софії⁶². П. Юкін також працював у Михайлівському соборі, знімаючи зі стін фрески⁶³, але основним його замовленням була реставрація Софії. У ній П. Юкін спочатку займався промивкою від забруднень і записів мозаїк, потім розпочав консервацію й розчистку від записів фресок⁶⁴. Його робота з фресками в період 1935–1937 рр. документована щоденником одного з учасників

57 Повстенко О. *Катедра св. Софії в Києві*, 176–180.

58 Преловська І. Передумови, 132, 139–141, 151.

59 Фролов В. Робочий щоденник зняття і консервації мозаїк Михайлівського монастиря в Києві (1934 року). Публ. А. Бережина, В. Погрібняк, В. Фролов (онук). *Пам'ятки України*. 1990/1991. Ч. 4/1, 35–39; 1991. Ч. 2, 48–49.

60 *Більшовик*. 19 серпня 1937. № 190, 3.

61 Коренюк Ю. *Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору у Києві. Каталог*. К., 2013, 32–36, 92; Преловська І. Передумови, 148–149.

62 Скулєнко І. Реставрація, 56; Мамолат Є. Реставрація мозаїк і фресок Софійського собору в Києві. *Архітектура і будівництво*. 1953, № 3, 29; Фролов В. (онук) В. Фролов — реставратор мозаїчного мистецтва. *Пам'ятки України*. 1990/1991. Ч. 2, 50; Рясная Т.М. З історії реставрації купольних мозаїк, 385–386.

63 Кызласова И.Л. О Павле Ивановиче Юкине (1883–1945). Приложение. Материалы к биографии Павла Ивановича Юкина: Избранные документы из архива семьи. *Софійські читання*. К., 2009. Вип. 4, 262; Мемуары П.И. Юкина. 40 лет моей работы. Публ. И.Л. Кызласовой. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Вип. 3, 352–355, 361, 364, 370.

64 Мемуары П.И. Юкина, 355–364, 366, 369; Рясная Т. Реставраційні дослідження фресок північної вежі Софії Київської в 1935–1936 рр. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. К., 2011, 181–191; Рясная Т.П. Юкін — дослідник фресок Софії Київської. *Софійські читання*. К., 2013. Вип. 6, 425–434.

цих робіт Сергія Краміди⁶⁵. А згідно із записами самого П. Юкіна, із 1934 по 1940 рр. він у Софії розчистив 600 кв. м фресок, 300 кв. м мозаїк (площа останніх дещо перебільшена, їх усього збереглося 260 кв. м), закріпив тиньку XI ст. 270 кв. м⁶⁶. Щоправда, не обійшлося без деяких курйозів. На час розчистки чотирьох постатей ктиторської композиції, розташованих на південній стіні нави (1935 р.)⁶⁷, узвичаїлася думка, що під олійним записом XIX ст., який зображає мучениць (див. рис. 14), знаходяться жіночі постаті (три доньки та дружина Ярослава Мудрого)⁶⁸, тому при їх розчистці П. Юкін у межах контурів чепчиків, намальованих у XIX ст., разом з олійною фарбою зняв до чистого тиньку і фрескові пігменти (рис. 15). Тож на головах усіх чотирьох постатей білі «чепчики» збереглися й після розчистки від запису (див. рис. 11, рис. 15–17), в оригінальних фрескових зображеннях світла пов'язка на голові існувала лише у третьої постаті зі заходу⁶⁹. Надалі сприйняття цих постатей як жіночої частини сім'ї Ярослава остаточно ствердилось⁷⁰, пропонувалися навіть їх атрибуції за іменами⁷¹. Лише в 1957 р. Сергій Висоцький висловив думку, що постаті на південній стіні нави є зображеннями княжичів, зіпсованими кількома реставраціями, але на той час її відхилили як хибну⁷², а наукові публікації С. Висоцького з обґрунтуванням запропонованої ним атрибуції з'явилися десятиліттям пізніше⁷³.

65 Авторство щоденника (студент-архітектор С. Краміда) визначене на титулах зошитів щоденника; там само наведено й інших учасників робіт, якими були співробітники київського Інституту історії матеріальної культури: Б. Сігал, Г. Зацепіна, Д. Натансон (Ясная Т. Дневники работ, 381, 395–396).

66 Мемуари П.И. Юкіна, 366, прим. 74.

67 Ясная Т. Дневники работ, 385–388, 401.

68 Мемуари П.И. Юкіна, 359.

69 У цієї постаті пов'язка з голови опускається двома кінцями на плечі (рис. 19), контури зафіксовані грав'єю, виконаною по вологому тиньку.

70 Лазарев В.Н. Живопись и скульптура Киевской Руси. *История русского искусства*. М., 1953. Т. 1, 177; Лазарев В.Н. Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской. *Византийский временник*. 1956. Т. 10, 164; Лазарев В.Н. Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской. Групповой портрет семейства Ярослава. *Византийский временник*. 1959. Т. 15, 156–161, илл. 2, 7–11; Лазарев В.Н. *Мозаики Софии Киевской*, 56–57; Лазарев В.Н. *Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв.* М., 1973, 25, табл. 102–106; Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской, 113–115; Лазарев В.Н. *Искусство Древней Руси. Мозаики и фрески*. М., 2000, 73, илл. 17, 18; Калениченко Л. Реставрация мозаик и фресок Софии Киевской. *Искусство*. 1958, № 6, 70; Кресальний М.И. *Софійський заповідник у Києві*. К., 1960, 118–122, 252–255, ил. 102.

71 Скулєнко И. Реставрация бывш. Софийского собора, 58; Бабат М. Реставраційні роботи в Софійському заповіднику, 32–33; Каргер М.К. Портреты Ярослава Мудрого и его семьи, 157–162, 180, илл. 6–9.

72 С. Висоцький був на той час співробітником Софійського музею, адміністрація якого передала його наукову роботу на цю тему до Науково-методичної ради з охорони пам'яток культури при Президії АН СРСР, котра створила комісію для атрибуції постатей на південній стіні нави. Після огляду цією комісією постатей їх було визнано жіночими (Лазарев В.Н. *Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской. Групповой портрет семейства Ярослава*, 156, прим. 28; Висоцький С.А. *Светские фрески Софийского собора в Киеве*. К., 1989, 73, 74; Мемуари П.И. Юкіна, 367, 368, прим. 78). За спогадами одного з членів цієї комісії, реставратора Віктора Філатова, головний висновок формулювався так: «Пол детей Ярослава Мудрого при раскрытии живописи [...] не пострадал» (Філатов В.В. *Пятнадцать лет и пятнадцать дней ГЦХРМ*. 1945–1961. М. 2008, 315).

73 Висоцький С.О. Про портрет родини у Софійському соборі у Києві. *Вісник Київського*

Рис. 15. Верхня частина другої із заходу постаті ктиторської композиції (південна стіна центральної нави). Процес розчистки від запису в 1935 р.

Рис. 16. Верхня частина другої із заходу постаті ктиторської композиції після розчистки від запису (південна стіна центральної нави). Сучасний стан.

Рис. 17. Голова четвертої постаті ктиторської композиції (південна стіна центральної нави). Сучасний стан.

Рис. 18. Голова четвертої постаті ктиторської композиції (південна стіна центральної нави), рентгеноемісіяграма (видно залишки втраченого зображення гостроверхої шапки). 1980 р.

Із 1938 р. консервацією й розчисткою фресок Софії Київської окрім П. Юкіна займалися московські реставратори з Державної Третяковської галереї, Катерина Домбровська, Іван Овчинников, Іван Баранов⁷⁴. За два роки, які залишилися до початку війни, вони розчистили, згідно з тогочасною періодикою, 100 кв. м фресок⁷⁵, було також звільнено від запису «Перший Вселенський собор» (див. рис. 26), одну з небагатьох композицій ансамблю XVIII ст., яка збереглася на західній торцевій стіні центральної нави, але в 1893 р. поверх неї написали «Різдво Христове»⁷⁶. Після закінчення війни реставраційні роботи у Софії Київській було продовжено. У 1948–1953 рр. К. Домбровська й І. Овчинников (у цей період співробітники Центральної проектно-реставраційної майстерні при Академії архітектури СРСР) досліджували стіни віми головного вівтаря та лопатки вівтарної арки й розчищали виявлені на них фрагменти фресок⁷⁷. Паралельно вони провели консервацію тиньку композиції «Сорок мучеників севастійських» у хрещальні⁷⁸. А в північній зовнішній галереї Віктор і Павло Брягіні консервували фрески, відкриті свого часу в арках⁷⁹.

У 1951 р. президія Академії архітектури УРСР ухвалила постанову про реставрацію художнього ансамблю Софії Київської з консервацією мозаїк і фресок по всьому собору та з розчисткою фресок від олійних записів⁸⁰. Із цією метою в Інституті монументального живопису та скульптури при Академії архітектури було створено сектор реставрації й технології під ке-

університету. К., 1967, № 8. Серія історії та права. Вип. 1, 35–44; Высоцкий С.А. Ктиторская фреска Ярослава Мудрого в Киевской Софии. *Древнерусское искусство*. М., 1988, 120–134; Высоцкий С.А. *Светские фрески Софийского собора в Киеве*, 64–112. Фотофізичні дослідження постатей ктиторської композиції південної стіни нави, проведені в 1980 р. І. Гільгендорфом, виявили в першій постаті із заходу подвійний контур верхньої частини голови, залишки опушки шапки, а у четвертій постаті — сліди зчищеної гостроверхої шапки (рис. 17, 18) (Гильгендорф И.Н. Комплексное исследование группового портрета Ярослава Мудрого в Киевской Софии. *Искусство*. 1981, № 10, 65–67; Дорофиенко И.П. О новом исследовании группового портрета семьи Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве. *Древнерусское искусство*, 137–138, 140–141). Після цих досліджень атрибуція С. Висоцьким постатей південної стіни нави як княжичів стала загально визнаною. Однак існує дещо відмінний варіант атрибуції, запропонований А. Поппе, згідно з яким на південній стіні нави чоловічими є лише три постаті, а третя із заходу — жіноча (Poppe A. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej. W poszukiwaniu układu pierwotnego, *Biuletyn historii sztuki*. 1968. 1, 3–29). Детальніше про третю постать див. прим. 69.

74 Лазарев В.Н. *Фрески Софии Киевской*, 70. Ініціали реставратора Івана Андрійовича Баранова (1889–1971 рр.) іноді пишуть помилково: А.І. Баранов (Лазарев В.Н. *Фрески Софии Киевской*, 70; Іванисько С. Київська Софія, 74).

75 Степовий П.Ф. В Софійському заповіднику. *Архитектура Радянської України*. 1941. № 4, 44.

76 Шероцький К.В. *Киев*, 63.

77 Отчет и описание работ... художника-реставратора Е. Домбровской (Калениченко Л., Плещ О., Мамолат Е. Ч. І, л. 246–264 (258–276)); Дневник и описание по раскрытию фресковой живописи старшего художника-реставратора Овчинникова (Калениченко Л., Плещ О., Мамолат Е. Ч. ІІ, л. 149–160 (160–171)).

78 Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НА ДР І № 48, 127.

79 Софийский собор в г. Киеве. Реставрационные работы в северной галерее. М., 1949. Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НА ДР І № 136.

80 Выписка из протокола № 31 заседания Президиума Академии архитектуры Украинской ССР от 8 августа 1951 г. (Калениченко Л., Плещ О., Мамолат Е.Ч. ІІ, л. 211–214 (225–228)).

Рис. 19. Голова третьої постаті із заходу ктиторської композиції (південна стіна центральної нави). Сучасний стан.

рівництвом київського реставратора Луки Каленіченка. Того ж року працівники сектору провели обстеження стану стінного живопису Софії, за результатами якого склали план його реставрації. У кінці 1951 р. його було представлено на розгляд Науково-методичної ради з охорони пам'яток культури при президії АН СРСР (далі Науково-методична рада при АН СРСР), котра його схвалила⁸¹ і створила для контролю за реставраційними

81 Протокол пленума Научно-методического совета по охране памятников культуры при Президиуме АН СССР, состоявшегося 11 и 12 декабря 1951 г. (Калениченко Л., Площ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 228–338 [238] (242–253)).

роботами у Софії Київській комісію на чолі з мистецтвознавцем членом-кореспондентом АН СРСР Віктором Лазаревим⁸². У середині 1952 р. Науково-методична рада при АН СРСР затвердила проект реставрації мозаїк вітваря⁸³ і в тому ж році під керівництвом його автора — Л. Каленіченка, мистецтвознавця Євгена Мамолата та хіміка-технолога Ольги Плющ бригада молодих київських реставраторів розпочала практичні роботи. У 1953 р. було затверджено проект реставрації мозаїк купола і підкупольного простору й до середини 1954 р. реставрація всього мозаїчного ансамблю завершилася (див. рис. 1, рис. 20)⁸⁴. Пленум Науково-методичної ради при АН СРСР під головуванням академіка Ігоря Грабаря відзначив високу якість виконання робіт і їх видатне наукове значення⁸⁵. Наступним етапом була консервація й розчистка від записів фрескового ансамблю, яку виконували ті самі реставратори. Роботи розпочалися у другій половині 1950-х рр. у п'ятинавовому ядрі Софії, потім перемістилися у сходові вежі та галереї, де на початку 1970-х рр. були завершені⁸⁶.

Науковим керівником усіх робіт цього післявоєнного часу став голова комісії від Науково-методичної ради при АН СРСР В. Лазарев, котрий уважно стежив за реставрацією Софії Київської ще з довоєнних часів. Результати цих спостережень знайшли відображення в його відомій монографії по історії візантійського живопису, у статтях та довідково-енциклопедичних виданнях⁸⁷. Після завершення реставрації софійських мозаїк В. Лазарев присвятив їм монографію⁸⁸, а розпочате дослідження фресок відклав до завершення розчистки всього ансамблю. Але до продовження цієї роботи не повернувся, нотатки до монографії про софійські фрески у вигляді статті

82 Каленіченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. I, л. 30 (23); Протокол пленума Научно-методического совета по охране памятников культуры при Президиуме АН СССР, состоявшегося 11 и 12 декабря 1951 г. (Каленіченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 231 (245)); Постановление № 205. Заседание Президиума Академии архитектуры от 6-го августа 1952 г. (Каленіченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 239–240 (254–255)); Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской, 70.

83 Інститут монументального живопису і скульптури. *Вісник Академії архітектури УРСР*. 1952. № 4, 38; Каленіченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. I, л. 28 (21).

84 Каленіченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. I, л. 18, 19 (14, 15), 28–33 (21–27); Кресальний М.Й. Софійський заповідник у Києві, 88, 95. Нині опубліковані спогади одного з реставраторів бригади початкового складу (Тоцький Л.Г. Реставрація монументального живопису у Софії Київській у 60-ті роки. *Софійські читання*. К., 2009. Вип. 4, 516–525).

85 Каленіченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. I, л. 31, 32 (24, 25); Выписка из протокола Пленума Научно-методического совета от 23 июня 1954 г. (Каленіченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 252, 253 (267, 268)).

86 Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська». НА ДР 1 № 116, 123, 260–273, 275–285; НА ДР 2 № 287–300, 304–322, 325–330, 332–334; НА ДР 3 № 839, 843, 844.

87 Лазарев В.Н. Новые открытия в Киевской Софии. *Архитектура СССР*. 1937, № 5, 51–54; Лазарев В.Н. *История византийской живописи*. М., 1986 (изд. 2), 76–79; Лазарев В.Н. Живопись и скульптура Киевской Руси, 159–189; Его же. Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской, 161–177; Лазарев В.Н. *Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв.*, 22–29; Лазарев В.Н. *Искусство Древней Руси. Мозаики и фрески*, 28–80.

88 Лазарев В.Н. *Мозаики Софии Киевской*. М., 1960.

Рис. 20. Головний вівтар, мозаїки апсиди, у склепінні і на стінах віми нейтральний тон, яким зафарбовані залишки розписів XVII–XVIII ст.

було опубліковано вже після смерті дослідника⁸⁹. Оцінюючи у цій статті результати реставрацій фресок Софії Київської різних періодів, В. Лазарєв підкреслив, що порівняно з безсистемним веденням розчисток довоєнних часів повоєнні роботи набули впорядкованого характеру, а головне, велися згідно із заздалегідь визначеними принципами. При розчистці від олійних записів звільнялися лише ті ділянки, де існували фрески, а в місцях їх повної втрати залишали олійний запис XIX ст., що міг фіксувати деталі первинного розпису, які у процесі поновлення були знищені (див. рис. 4, 5, 7)⁹⁰. Щодо розписів XVII–XIX ст., котрі не мали сюжетного зв'язку з первинними фресками, то з ними чинили по-іншому (тут процитуємо В. Лазарєва): «Эти фрески (фресками тут названо клейові та олійні розписи XVII–XIX ст. — Ю.К.), поскольку они никак не были связаны с первоначальной иконографической системой, решено было прикрыть нейтральным тоном, позволившим более чётко выявить основные архитектурные линии интерьера [...], от чего внутренний вид Софии Киевской бесконечно выиграл»⁹¹. Друком ця стаття вийшла через кілька років після завершення розчистки всіх фресок, але писалася вона, коли розчистка лише починалася⁹². Тож наведені положення та цитати, хоча вони й говорять про реставрацію ансамблю в минулому часі, можуть вважатися тезами головного наукового керівника робіт до програми приведення софійського художнього ансамблю в експозиційний вигляд. Це повною мірою підтверджує протокол пленуму Науково-методичної ради при АН СРСР середини 1953 р., який, заслухавши доповіді В. Лазарєва й Л. Калениченка про хід реставрації Софії Київської, дав наступні рекомендації. По вімі головного вітара: 1) закріпити тиньк мозаїк і фресок, а також тиньк пізнього олійного живопису; 2) повністю розкрити збережені мозаїки та фрески, включно із живописом кінця XVII – початку XVIII ст.; 3) для експозиції залишити відкритими лише мозаїки і фрески; 4) розкритий живопис XVII – початку XVIII ст. зафіксувати (кольорова фотографія, копії, обміри), остаточне рішення про збереження живопису XVII–XVIII ст. ухвалити після його повного розкриття. Рекомендації по центральному куполу та підкупольному простору: 1) закріпити тиньк мозаїк і фресок, а також тиньк пізнього олійного живопису; 2) в місцях втраг давнього живопису олійні доповнення XIX ст. зберегти й реставрувати шляхом тонування; 3) інтенсивність тону олійних доповнень узгодити з тоном збережених мозаїк і фресок⁹³.

89 Лазарєв В.Н. Фрески Софии Киевской. Его же. *Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы*, 65–115.

90 Лазарєв В.Н. Фрески Софии Киевской, 70.

91 Лазарєв В.Н. Фрески Софии Киевской.

92 Лазарєв В.Н. Фрески Софии Киевской, прим. на с. 65.

93 Протокол пленума Научно-методического совета при Президиуме АН СССР, г. Москва, 25–26 июня 1953 г. (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 341–344 (256–259)).

Стосовно віми відзначимо, що окрім її північної стіни, на якій збереглися два невеликих фрагменти мозаїки і два фрескових фрагменти, решту площі обох її стін і склепіння займають складні нашарування розписів різних епох, починаючи з XVII ст. Вони були виявлені реставраторами ще в 1920-х рр.⁹⁴, а детальні дослідження віми, проведені в 1952 р.⁹⁵, показали таку картину. У склепінні збереглися залишки клейового розпису XVII ст. із зірками на сьомому тлі. Нижче на схилах склепіння та на стінах кілька шарів олійного живопису з сюжетними композиціями й одноосібними постатями, що датуються кінцем XVII та XVIII ст. Найбільш пізній шар — це грубо-ремісничий розпис склепіння другої половини XIX ст.⁹⁶, який реставратори самі запропонували перекрити нейтральним тоном⁹⁷. Що ж до композицій XVIII ст., збережених фрагментами в нижніх частинах схилів склепіння та на обох стінах (рис. 21, 23–25), то більшість із них являли очевидний інтерес в історичному й естетичному відношеннях⁹⁸ і у проектних пропозиціях Л. Калениченка передбачалося залишити на стінах віми відкритими вісім найкраще збережених ділянок цього живопису, який давав би уявлення про характер декорації собору різних періодів, не перешкоджаючи сприйняттю збережених мозаїк⁹⁹. Однак пленум Науково-методичної ради при АН СРСР хоча й не відхилив категорично цей пункт пропозицій, але рішення про збереження живопису віми XVII–XVIII ст. вирішив ухвалювати на місці після його повного розкриття¹⁰⁰. Очевидно однастайності у цьому питанні на пленумі досягнуто не було, натяк на це дає «особлива думка» В. Лазарева, окремим аркушем підшита до рішень пленуму. Аркуш датовано місяцем пізніше завершення його роботи. Отже В. Лазарев заявляв, що на засіданні спеціальної комісії, яке відбулося в Києві 19 червня 1953 р., уже вирішено, що розписи віми XVII–XVIII ст. після розчистки мають бути вкриті загальним тоном і протокол пленуму він підписує за виконання цієї умови¹⁰¹. Проте остаточне рішення було компромісним: загальним нейтральним тоном зафарбували склепіння й верхні частини обох стін віми (див. рис. 20, 22), а в нижній частині кожної стіни залишили по медальйону з композицією XVIII ст. (рис. 25).

94 Іванисько С. Реставрація фрескового малярства Софії Київської, 70.

95 У той період у вімі було виконано 59 зондів, їх список із короткими описами (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. I, л. 221–225 (233–237)).

96 Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. I, л. 229–241 (241–253).

97 Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. I, л. 229 (241).

98 Кілька розчищених у вімі фрагментів живопису XVIII ст. опубліковано (Мамолат Е. Реставрація мозаїк і фресок Софійського собору в Києві. *Архітектура і будівництво*. 1953, № 3, 29–30), атрибуція й естетична оцінка цього живопису (Калениченко Л. Реставрація мозаїк і фресок Софії Київської. *Искусство*. 1958, № 6, 68).

99 Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 240, 241 (252, 253))

100 Протокол пленума Научно-методического совета при Президиуме АН СССР, г. Москва, 25–26 июня 1953 г. (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 343 (258)).

101 Лазарев В. Особое мнение. 22 VII 1953 г. (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 251 (266)).

Рис. 21. Фрагменти мозаїчного орнаменту та постать олійного розпису XVIII ст. (північна стіна віми головного вівтаря). До пофарбування нейтральним тоном у 1954 р.

Рис. 22. Фрагменти мозаїчного орнаменту та ділянка нейтрального тону, яким зафарбовано олійний розпис. Сучасний стан.

Рис. 23. Олійний розпис XVIII ст., голова ангела композиції «Різдво Христове» (склепіння віми). До пофарбування нейтральним тоном у 1954 р.

Рис. 24. Олійний розпис XVIII ст., голова Богородиці композиції «Різдво Христове» (південна стіна віми). До пофарбування нейтральним тоном у 1954 р.

Рис. 25. Олійний розпис XVIII ст. зі сценою євангельських Блаженств (південна стіна віми). Сучасний стан.

На такий результат могла вплинула думка президента Академії архітектури УРСР Володимира Заболотного. Його погляди з цього приводу викладено в доповідній записці, направленій до Науково-методичної ради при АН СРСР ще до початку реставраційних робіт¹⁰². У цій записці обґрунтовується необхідність перейти від безсистемних локально-спорадичних реставрацій, які велися у Софії Київській попередні роки, до планових комплексних ремонтно-реставраційних робіт із метою привести до відповідного технічного стану

¹⁰² Заболотный В. В. Научно-методический совет по охране памятников культуры при Президиуме Академии наук СССР (Калениченко Л., Плещ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 202–210 (216–224)). У реставраційній документації представлено машинописну копію доповідної записки, яка не має ані особистого підпису В. Заболотного, ані дати. Оригінальний текст записки може орієнтовно датуватися другою половиною 1951 р.

будівлю собору (опалення, вентиляція) й забезпечити належні умови для збереження художнього ансамблю. Але основний зміст записки стосувався запланованої реставрації ансамблю, передусім результатів його обстеження, проведеного в 1950 р. реставраційною майстернею при Академії архітектури СРСР і представлених доповіддю начальника цієї майстерні Л.А. Петрова (ініціали за російським текстом), деякі положення якої при обговоренні президією Академії архітектури УРСР викликали заперечення¹⁰³. Прізвище В. Лазарева у записці не згадується (в період її написання Комісія з контролю за реставрацією Софії Київської, яку В. Лазарев згодом очолив, ще не була створена), але його реставраційна концепція, згідно з якою у соборі мають бути залишені лише мозаїки і фрески та ділянки записів, які доповнюють втрати фресок, була вже, вочевидь, сформульована й озвучувалася доповіддю Л. Петрова. Із цього приводу В. Заболотний від імені президії Академії архітектури УРСР писав:

В то же время выяснилось, что с некоторыми методически-программными вопросами, выдвинутыми мастерской АА СССР, нельзя было полностью согласиться. [...] в Софийском соборе находятся образцы живописи, хотя и более позднего происхождения, но также представляющие известную историческую и художественную ценность и характеризующие определённые этапы в формировании украинского изобразительного искусства. Указанное обстоятельство и обязало нас подойти чрезвычайно осторожно и критически к предложению реставрационной мастерской о [по]всеместном и полном удалении всей живописи, не относящейся к XI, XII вв.¹⁰⁴

У записці вказувалося також, що президія Академії архітектури УРСР сформувала комісію, яка повинна визначити ті частини пізніх розписів, котрі становлять історичну та художню цінність і мають бути експоновані поряд із мозаїками та фресками. Передбачені й випадки з фресками, перекритими пізнішим живописом, який заслуговує на збереження — ділянки такого живопису повинні відшаровуватися й переноситися на полотно для експонування в інших місцях¹⁰⁵. Як бачимо, повна протилежність реставраційній концепції В. Лазарева, котрий вимагав усе, не пов'язане з «первоначальною іконографічною системою», прибирати з метою чіткішого виявлення основних архітектурних ліній.

У 1953 р. співробітники реставраційної майстерні Академії архітектури СРСР (К. Домбровська, І. Овчинников) роботу, розпочату у Софії Київській

103 Доповідь Л. Петрова обговорювалася Президією АА УРСР 11 липня 1951 р. Текст доповіді та протокол його обговорення були додатком № 1 до доповідної записки (Заболотный В. В Научно-методический совет (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 209 (223)), але в реставраційній документації ці додатки відсутні.

104 Заболотный В. В Научно-методический совет (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 203–205 (217–219)).

105 Заболотный В. В Научно-методический совет, л. 205, 206 (219, 220).

кількома роками раніше, завершили й надалі реставрацією софійського художнього ансамблю займалися лише співробітники сектору реставрації Інституту монументального живопису та скульптури при Академії архітектури УРСР (після її ліквідації в 1955 р. вони стали співробітниками Київської міжобласної науково-виробничої реставраційної майстерні)¹⁰⁶. Але наукове керівництво роботами ще довгий час залишалося за комісією, очолюваною В. Лазарєвим, який своєї початкової концепції приведення софійського інтер'єру до експозиційного вигляду не змінював. Це з очевидністю засвідчує застосування нейтрального тону, яким у Софії в 1950–1960-х рр. було перекрито до 80% площі живопису XVII–XVIII ст., причому визначити нині логіку його застосування в багатьох випадках проблематично. Окрім майже суцільного пофарбування нейтральним тоном стін віми, про що вже йшлося, нейтральним тоном було перекрито всі склепіння центрального просторового хреста¹⁰⁷ (у 2018 р. у південній частині трансепта цей нейтральний тон зняли й живопис XIX ст. відкрили, реставратор А. Остапчук). Зі збережених у центральному просторі розписів XVIII ст. відкритим залишився тільки «Перший вселенський собор» (рис. 26), написаний на пізній торцевій стіні центральної нави, але тоді незрозуміло, навіщо зафарбовували розпис склепіння цього ж новоствореного західного компартименту нави, яке також суцільно перекладене. У подібному контексті зовсім неясно, яким чином зацілів олійний живопис, що перекриває фресковий тиньк у консі апсиди Петропавлівського приділу. На хорах, де всі збережені розписи XVIII ст. залишилися незайманими, ніби все зрозуміло – хори від центрального простору відмежовані, але зовнішні північна та південна галереї також є ізольованими приміщеннями, а в них пофарбування нейтральним тоном за-

106 Причини припинення роботи московських реставраторів у Софії Київській нам невідомі. Документи початкового етапу робіт передбачали співпрацю київських і московських фахівців: Науково-методична рада АН СРСР зобов'язувала співробітників АА УРСР розробляти технологію закріплення мозаїк спільно з Центральною проектно-реставраційною майстернею АА СРСР (Протокол пленума Научно-методического сонета по охране памятников культуры при Президиуме АН СССР, состоявшегося 11 и 12 декабря 1951 г. (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 230 (244), 336 [236] (251)). Ще раніше керівництво АА УРСР направило листа керівництву реставраційних майстерень при АА СРСР із пропозицією співпраці (Начальнику Центральной проектно-реставрационной мастерской Академии архитектуры СССР тов. Л.А. Петрову (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 215–217 (229–231)), відповідь на пропозицію була позитивною (там же, л. 218, 219 (232, 233)). Плани спільної роботи київських і московських реставраторів зафіксовано також іншими документами (Выписка из протокола № 31 заседания Президиума Академии архитектуры Украинской ССР от 8 августа 1951 г. (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 213 (227)). А за усними спогадами очевидців тогочасних робіт, у період 1950–1951 рр. між керівництвом АА СРСР та АА УРСР ішла боротьба за право реставрувати Софію Київську. Перемогу в ній здобула АА УРСР завдяки особистим зв'язкам її президента В. Заболотного в найвищих ешелонах влади. Але це окрема тема, яка потребує самостійного дослідження.

107 Рясная Т.М. Прихований живопис Софії Київської. Питання атрибуції. *Софійські читання*. К., 2010. Вип. 5, 148–155; Рясная Т.М. Живописне оформлення склепінь центральної нави Софії Київської. *Пам'ятки України*. 2011. Ч. 3/4, 80–87.

Рис. 26. Олійний розпис 1718–1724 рр. «Перший Вселенський собор», середня частина (західна торцева стіна центральної нави). Сучасний стан.

стосовувалося чи не найширше, хоча також не скрізь. Східне приміщення північної галереї (так звана князівська усипальня, з XVII ст. приділ Благовіщення) реставрувалося на початку 1970-х рр., коли суцільного нейтрального пофарбування вже не застосовували¹⁰⁸, тому тут збереглися й нині експонуються разом із фрагментами фресок XI ст. розписи XVII та XVIII ст.¹⁰⁹ (рис. 27). Але в решті приміщень цієї галереї всі склепіння до її західного торця суцільно перекриті нейтральним тоном. Лише над аркою

108 При розчистці від записів фресок Кирилівської церкви, яке проводилося в 1970-х рр., для послаблення надто яскравих ділянок живопису XIX ст. застосовували напівпрозоре пофарбування, що є більш виваженим експозиційним вирішенням, ніж щільний нейтральний тон, оскільки таке пофарбування зберігає інформацію про історичні етапи побутування пам'ятки (Филатов В.В. Утрати в древнерусской живописи, 360).

109 Тоцька І.Ф., Єрко О.Ф. До історії північної галереї Софії Київської. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. К., 1976, 119–136.

Рис. 27. Олійні розписи XVIII ст. (вівтарі Благовіщенського приділу в північній зовнішній галереї). Сучасний стан.

входу до приділу Благовіщення незафарбованою збереглася поліхромія на ліпному фронтоні часів Петра Могили (див. рис. 38). Тож є підстави сподіватися, що під шарами нейтрального тону існують залишки й тих розписів, про які писав свого часу Павло Алеппський. Окрім приділу Благовіщення та фронтону над ним від розписів XVII ст. зберігся єдиний невеликий фрагмент композиції з постаттю ангела, розташований на південній стіні Михайлівського приділу (див. рис. 39). А в південній галереї нейтральним тоном було суцільно пофарбовано західне приміщення (Апостольський приділ). У 2009 р. це пофарбування було зняте (реставратор А. Остапчук) і під ним відкрилися розписи початку XVIII ст., щоправда грубо переписані на початку XX ст., але зі збереженою сюжетною програмою, часів гетьмана Івана Мазепи¹¹⁰. Зонди, зроблені у записах, показують хороший стан нижнього живопису (рис. 28), але замість того, щоб звільнити цілісний ансамбль

110 Нікітенко Н. Капела Івана Мазепи в Софії. *Пам'ятки України*. 2011. Ч. 3/4, 56–63; Люта Т. Софія Київська та Іван Мазепа: Теза Івана Мигури в контексті Слова про закон і благодать. *Ruthenica XI* (2012), 102–105.

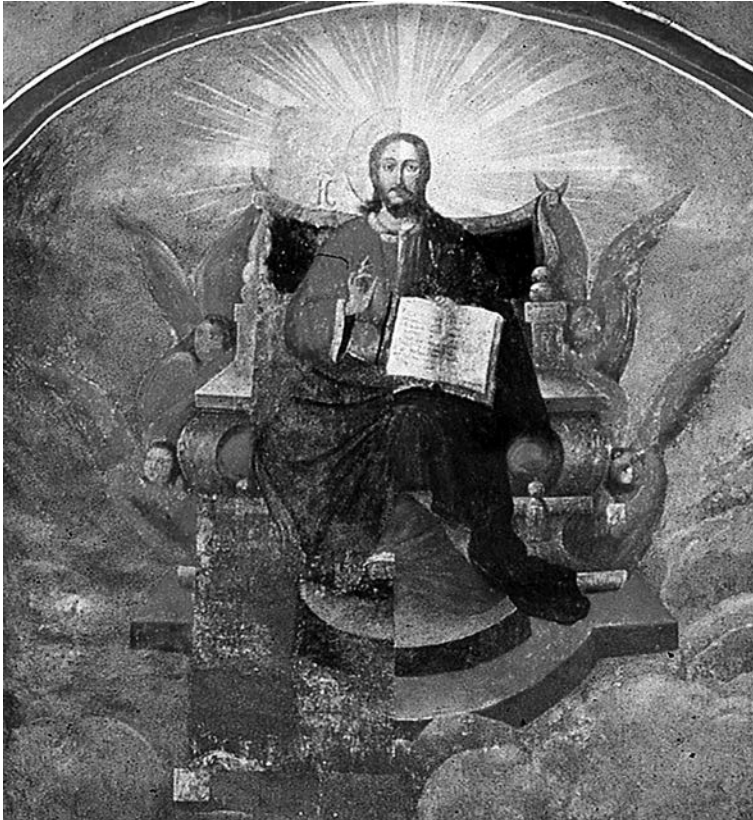

Рис. 28. Олійний розпис XVIII ст. Спас на престолі, частково розчищений від записів (апсида Апостольського приділа в південній зовнішній галереї). Сучасний стан

XVIII ст. від пізнього поновлення, реставратори 1960-х рр. його зафарбували суцільним нейтральним тоном.

Однак простими зафарбовуваннями в 1950–1960-х рр. обмежувалися не завжди. Окремі розписи, які за переконаннями того чи іншого керівника робіт могли завадити сприйняттю мозаїк і фресок, або просто не були вартими уваги, іноді нищилися фізично, тобто збивалися зі стіни разом із шаром тиньку. Нормативні документи Науково-методичної ради при АН СРСР таку процедуру також передбачали – в одному з протоколів її пленуму читаємо (курсив наш — Ю.К.):

В тех случаях, когда позднейшая живопись сильно разрушена, не представляет художественной ценности и удаление её не нарушит иконографической системы собора, должна быть удалена или покрыта нейтральным тоном. Вопрос об оставлении (с последующей реставрацией) или удалении позднейшей масляной живо-

Рис. 29. Щока північної попружної арки центрального купола до видалення напису 1930-ті рр. (за публікацією Т. Рясної).

писи в каждом отдельном случае решается на месте с представителем Научно-методического совета¹¹¹.

Скільки подібних видалень представниками ради було санкціоновано «на месте» — нині не скаже ніхто, але одне з них не так давно привернуло увагу широкого загалу. Це — напис, виконаний у XVII ст. на бокових щоках попружних арок центрального купола (рис. 29). Текст напису коротко викладав історію Софійського собору: в літо 1037 почав будуватися князем Ярославом-Георгієм Володимировичем, у літо 1038 був освячений митрополитом київським Феопемитом, у літо 1634 зусиллями митрополита Петра Могили почав обновлятися (повний текст цього напису з наведеними датами неодноразово публікувався¹¹²). Однак при записуванні софійських фресок у 1850-х рр. поновили й напис, при цьому рік початку будівництва Софії переправили з «1037» на «1011»¹¹³ (рис. 31). Ця трансформація стала темою обговорення напередодні відзначення 1000-річчя Софії Київської в 2011 р., оскільки поновлений варіант цього напису став одним з аргументів Надії Нікітенко, авторки теорії ультрараннього датування Софії (1011 р.)¹¹⁴, попри те, що пізні

111 Выписка из протокола Пленума Научно-методического совета от 23 июня 1954 г. (Калениченко Л., Площ О., Мамолат Е.Ч. II, л. 253 (268)).

112 Болховітінов Євгеній, митрополит. *Вибрані праці*, 60–61; Закревский Н. *Описание Киева*, 784.

113 Скворцов И. Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 годах, 50, 54; Лебединцев П.Г. О св. Софии Киевской. *Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г.* К., 1878. Т. 1, 56.

114 Нікітенко Н.Н. *Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика*. К., 1999, 54–55 (Изд. 2. К., 2004, 72–73); Нікітенко Н. У 1000-річчя Софії Київської. *Пам'ятки України*. 2010. № 3/4, 18; Рясная Т.М. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. *Софійські читання*. К., 2009. Вип. 4, 510.

Рис. 30. Щока північної попружної арки центрального купола з живописною імітацією мозаїчного орнаменту на місці видаленого в 1953 р. напису. Сучасний стан.

походження цієї дати відоме й детально описане¹¹⁵. Подробиці дискусії між тими, хто дотримується літописних датувань Софії Київської (1017 р. або 1037 р.), і adeptами її ультрараннього датування розбирати не будемо, а у зв'язку з нашою темою підкреслимо те, що напис, який став предметом обговорення, давно не існує. Його як пізні доповнення реставратори ще в 1953 р. видалили на всіх чотирьох попружних арках разом із тиньковою основою для того, щоб імітувати фарбами на його місці частини мозаїчних орнаментальних фризів (рис. 30, 32), які були збиті у XVII ст. перед виконанням напису. Рішення імітувати на місці напису втрачену мозаїку прийняв у 1953 р. пленум Науково-методичної ради при АН СРСР: «Места утрат мозаїчного орнаменту на подпружных арках (на месте надписи маслом) [...] дополнить живописными средствами, изготовив и утвердив предварительно картонны»¹¹⁶. А реставратори у звіті про це видалення написали так:

Выполняя утверждённый проект реставрационных работ, на всех четырёх подпружных арках был восстановлен (имитирован под мозаику) мозаичный орнамент. С подписей (выдаленого напису — Ю.К.), сделанных на местах утрат мозаики и относящихся к эпохе Петра Могилы, были сняты кальки. Текст надписи (содержание) со всех четырёх арок¹¹⁷.

115 Толочко О.П. Так званий «напис Петра Могилы» у Софії Київській та дата заснування собору. *Український історичний журнал*. 2010, № 5, 7–19; Толочко А.П. Основание Софийского собора в 1011 году: источники легенды. *Первые каменные храмы Древней Руси. Труды Государственного Эрмитажа*. СПб., 2012. Т. LXV, 305–314.

116 Протокол пленума Научно-методического совета при Президиуме АН СССР. г. Москва, 25–26 июня 1953 г. (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 344 (259)).

117 Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 119 (130).

Рис. 31. П'яти південної та західної попружних арок центрального купола з частиною напису, де вказана розташовувалася «1011» до видалення напису. 1930-ті рр. (за публікацією Т. Рясної).

Рис. 32. П'яти південної та західної попружних арок центрального купола з живописною імітацією мозаїчного орнаменту на місці видаленого в 1953 р. напису. Сучасний стан.

Виникає запитання: чому напис не зафарбували нейтральним тоном, як це робили в багатьох інших місцях із живописом XVII ст. та пізніших періодів? Імітувати мозаїку фарбою можна було б і по нейтральному пофарбуванню (звернімо увагу – у постанові ради йдеться не про нищення напису, а про відновлення мозаїки живописними засобами). Але незалежно від того, ким і з якою метою було прийняте рішення про видалення напису разом із шаром тиньку, провина з погляду сучасної реставрації виконавців цієї акції полягає в тому, що перед видаленням історичного нашарування вони не провели його належної фотофіксації (кілька невеликих світлин у звіті не дають про напис практично ніякої інформації) й не зробили його детального технологічного опису (у звіті немає ніякого опису, як немає і згаданих калюк напису, якщо вони були зроблені). Найголовніше: реставратори не залишили обов'язкових при виконанні таких операцій реставраційних «зондів» (невеликих ділянок тинькового шару, що видаляється), які дали б нині можливість досліджувати хоча б залишки пам'ятки – визначити час появи її тинькової основи, характер фарбового шару, кількість поновлень та ін.

Окрім описаного випадку існує кілька прикладів і такої роботи реставраторів 1950-х рр., яка вже не надто відрізнялася від діяльності поновлювачів XIX ст. У процесі профілактичної консервації мозаїк і фресок Софії, що проводилася у 2013–2014 рр., звернули увагу на мозаїчні орнаментальні фризи бокових граней лопаток підкупольних стовпів, які не доходять до карнизних плит рівня підлоги хорів на 0,5–1 м, із позбавленими набору ділянками й розписаними «під мозаїку» (рис. 33) так само, як і шоки попружних арок, де до реставрації існував видалений напис. У 2013 р. на північно-східному стовпі було проведено зондування такого реставраційного доповнення, яке на південній лопатці (внутрішня північна лопатка вівтарної арки) відкрило збережений мозаїчний тиньк XI ст. з фресковим підмальовком, зробленим під мозаїчний орнамент, набір якого до карниза з якихось причин доведено не було. Тож реставратори XX ст., розписавши цей тиньк «під мозаїку», вирішили завершити роботу, не закінчену мозаїстами XI ст. А зондування аналогічних ділянок над карнизами на лопатках північно-західного стовпа дало зовсім неочікувані результати. Тут під шарами реставраційних записів «під мозаїку» було виявлено збережені фрескові панелі XI ст., які у верхніх частинах перекриваються мозаїчними орнаментальними фризами, недоведеними до карнизних плит приблизно на 1 м (рис. 34). Таким чином з'ясувалося, що мозаїчна декорація північно-західного стовпа не була на ньому первинною, а замінила фреску, якою цей стовп було розписано спочатку. Проведені тоді ж зондажні дослідження північної частини підкупольного простору виявили ще кілька ділянок, де мозаїка перекриває не до кінця зрубаний первинний фресковий розпис. Це відкриття спростувало традиційний погляд, згідно з яким робота над фресками у Софії Київській розпочалася після того, як було завершено всі її

Рис. 33. Фрескова постать та мозаїчні орнаменти з живописними імітаціями мозаїк (північно-західний підкупольний стовп). До 2014 р.

Рис. 34. Фрескові панелі, частково перекриті мозаїчними орнаментами, (північно-західний підкупольний стовп) після видалення в 2014 р. реставраційної імітації мозаїк. Сучасний стан.

мозаїки¹¹⁸, стало очевидно, що принаймні якась частина мозаїчної декорації підкупольного простору з'явилася після того, як інтер'єр собору почали розписувати фресками¹¹⁹. І було б про це відомо ще в 1950-х рр., якби не надмірна активність тогочасних реставраторів щодо приведення пам'ятки до «первинного вигляду», котра дала протилежний результат — її первинний стан було неприпустимо трансформовано і спотворено (як реагував на таку активність реставраторів науковий керівник робіт В. Лазарев наразі не відомо).

У зв'язку з наведеними історіями пригадаємо ще деякі факти, щоправда, прямого відношення до художнього ансамблю Софії вони не мають, але характеризують тогочасні методи «наукового» дослідження та реставрації пам'ятки. Один із них стосується цоколя іконостаса Петра Могили, виявленого під чавунною підлогою XIX ст. під час її пониження в 1949 р. За свідченнями М. Каргера, який проводив у той період у соборі розкопки, цоколь іконостаса був цегляним, мав складний фігурний план, із західного боку був потинькований і розписаний клеєвою фарбою (про характер розпису та міру його збереженості інформація відсутня), висота цоколя на час виявлення

118 Лазарев В.Н. Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской, 164; Лазарев В.Н. *Мозаики Софии Киевской*, 26, 38, прим. 4; Лазарев В.Н. *Древнерусские мозаики и фрески*, 28–29; Лазарев В.Н. *Фрески Софии Киевской*, 65.

119 Детально про результати досліджень підкупольного простору у 2013–2014 рр. (Коренюк Ю., Гуцуляк Р., Шевченко Н. Нові дані до періодизації художнього опорядження Софії Київської. *Ruthenica XIV* (2018), 49–104).

становила 30–40 см¹²⁰. Його долю вирішувала комісія, яка інспектувала стан Софійського собору перед початком реставраційних робіт і стосовно цоколя констатувала: «Иконостас XVII ст. [цоколь] представляет большую художественную ценность, но [он] не связанный с архитектурой собора, в дальнейшем желательно перенести [его] в другое специальное музейное экспозиционное помещение»¹²¹ (яким способом при перенесенні передбачалося зберегти на цоколі розпис, якщо його збереження планувалося, не пояснюється). У 1952 р. цоколь іконостаса повністю розібрали, під ним виявили фрагменти мозаїчної підлоги XI ст.¹²², але в іншому приміщенні цоколь ніхто не складав. Де нині знаходиться цегла від нього, якщо вона збереглася, невідомо; про обміри чи фотофіксацію цоколя до його видалення, якщо такі проводилися, також не знаємо. Від унікальної пам'ятки XVII ст. до сьогодні не дійшло нічого, окрім двох рельєфних гіпсових гербів Петра Могили, знайдених у розбитому стані під новою підлогою вітваря ще в 1940 р.¹²³ Ці герби нині відреставровано, вони обидва експонуються (рис. 35).

Одночасно з видаленням цоколя іконостасу Петра Могили у центральній апсиді Софії переробили й сінтрон із метою відновлення його первинної дворівневої форми, яка збереглася під пізнішою надбудовою. Доповнення дворівневого сінтрона третьою лавою відбулося, скоріше за все, також у часи Петра Могили, оскільки Павло Алеппський у 1654 р. описував сінтрон софійського вітваря з трьома лавами (рис. 36), хоча сучасні дослідники не виключають можливості надбудови його і в домонгольські часи¹²⁴. Але з'ясувати хронологію будівельних періодів сінтрона тепер неможливо, адже від його надбудованих частин, як і від цоколя іконостаса, не збереглося жодного фрагмента (рис. 37). У висновках згадуваної вище комісії фігурує горне місце (сінтрон), яке у процесі пониження підлоги має бути «реконструйоване»¹²⁵ — характер реконструкції не уточнювався.

120 Каргер М.К. *Древний Киев*, 113, 190.

121 М. Каргер писав, що комісія була від Управління охорони пам'яток при Раді Міністрів УРСР (Каргер М.К. *Древний Киев*, 190), але від нього в комісії були три представники, Є. Горбенко, Є. Кириченко, П. Юрченко; головою комісії був в. о. президента АА УРСР Є. Катонін, а основна кількість її членів — від Науково-методичної ради при АН СРСР та реставраційної майстерні при АА СРСР (Заклучение комиссии по осмотру Киевского Софийского собора, в связи с предполагаемыми реставрационными работами (22. XI 1951 г.) (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 224 (238)).

122 Каргер М.К. *Древний Киев*, 190, 193–194.

123 Каргер М.К. *Древний Киев*, 113.

124 Архипова Е.И. *Резной камень в архитектуре древнего Киева (конец X – первая половина XIII вв.)*. К., 2005, 63–64.

125 Заклучение комиссии по осмотру Киевского Софийского собора (22. XI 1951 г.) (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 223, 224 (237, 238)). Проект «реконструйованого» сінтрона в період цього огляду вже розроблявся на підставі матеріалів розкопок М. Каргера, які рекомендувалося продовжити для завершення проектування (Протокол пленума Научно-методического совета по охране памятников культуры при Президиуме АН СССР, состоявшегося 11 и 12 декабря 1951 г. (Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Е. Ч. II, л. 334 [234] (248)).

Рис. 35. Один з двох гербів митрополита Петра Могили з цокольної частини встановленого ним іконостасу, після 1733 р. (складений з уламків). Сучасний стан.

На цьому підбиватимемо підсумки. Оцінюючи роботи у Софії Київській реставраторів 1950–1960-х рр., передусім відзначимо виконану ними повну технічну консервацію тинькових основ мозаїк і фресок XI ст., а також розписів пізніших періодів. Щоправда не всі матеріали й технології, які тоді застосовувалися, у сучасних реставраторів вважаються досконалими. Але тогочасні матеріали (полімерні смоли) давали швидкий результат закріплення, тому на початку 1950-х рр., коли значна площа тинькових основ перебувала в аварійному стані, застосування їх слід уважати раціональним. Тож аби не тодішні консерваційні заходи, деяких мозаїк і фресок ми сьогодні не мали б.

Важливим результатом стало практично повне звільнення фрескового ансамблю Софії від записів XIX ст., яке виконувалося із застосуванням лет-

Рис. 36. Трирівневий сінтрон зі сходами XIX ст. трону митрополита (апсида головного вівтаря). Процес видалення надбудови у 1952 р.

Рис. 37. Дворівневий сінтрон центральної апсида після видалення надбудови і сходів XIX ст. (апсида головного вівтаря). Сучасний стан.

Рис. 38. Ліпний фронтон над аркою вітвара Благовіщенського приділа, після 1733 р. (північна зовнішня галерея). Сучасний стан.

ких розчинників, що не впливають негативно на пігменти фресок. Розчистка велася методом, який у сучасній реставрації називається «фрагментаризацією», тобто від записів звільнялися лише фрагменти існуючих фресок, а в місцях їх втрат залишався новітній тиньк із ділянками записів ХІХ ст.¹²⁶, які не лише можуть тією чи іншою мірою зберігати інформацію про відсутні частини первинних розписів, а й сприяють цілісному сприйняттю композицій зі значними руйнуваннями.

Складніше кваліфікувати заходи щодо приведення малярського ансамблю до експозиційного вигляду. Реставратори 1950–1960-х рр. не декларували задачі відновлення «первинного стану» інтер'єру, як це робили поновлювачі ХІХ ст., але від практики останніх їхня робота в окремих випадках мало чим відрізнялася. Показовим є виконання живописних імітацій мозаїк, в результаті яких з'являлися псевдоісторичні муляжі на ділянках, де реальних мозаїк ніколи не було. Щодо фізичного нищення частин ансамблю, існування яких тому чи іншому керівникові робіт видавалося недоцільним, то така діяльність має оцінюватися з погляду законодавства, у даному разі пам'яткоохоронного, але тогочасне законодавство подібні акції не лише допускало, а й санкціонувало.

¹²⁶ Для виявлення під суцільним шаром щільного олійного запису збережених частин фрескового тиньку, які мають бути розчищеними, стіну досліджували в боковому освітленні, що дозволяє виявити під нашаруваннями межі ділянок різночасового тинькування.

Рис. 39. Клейовий розпис, фрагмент невідомої композиції з постаттю ангела, після 1733 р. (південна стіна нави Михайлівського приділу). Сучасний стан.

Тож доходимо висновку про те, що пофарбування нейтральним тоном, яким реставратори 1950–1960-х рр. закривали все, що не вважали вартим уваги, у тих умовах було оптимальним варіантом збереження різночасових нашарувань унікального історичного ансамблю. Маємо підстави сподіватися, що сотні квадратних метрів нейтрального тону, що нині вкриває склепіння і стіни віми та більшість склепінь центрального простору Софії Київської, а також значні частини її галерей, приховують не одну невідому сторінку багатвікової історії собору, кожна з яких чекає на свого дослідника.

Національна Академія образотворчого мистецтва і архітектури